

ПРОФСПІЛКИ УСРР Й УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТИ (1920-ті рр.)

У процесі становлення державності в Україні, надання українській мові статусу державної, намагання сприяти розширенню сфери її вживання актуальним стало питання вивчення історичного досвіду тих періодів, коли відбувались подібні процеси. Один з таких періодів припадає на 20-ті – початок 30-х років ХХ ст., і пов'язаний з розпочатим на ХІІ з'їзді РКП(б) курсом на коренізацію, яка в Україні отримала назву українізації. У даній статті зроблена спроба проаналізувати одну із сторінок українізаційної доби – роль профспілок УСРР у проведенні українізації освіти.

Радянська Україна успадкувала від царської Росії ганебну спадщину культурної відсталості. Згідно з переписом 1920 року, в республіці проживало 26 млн. чоловік. З них неписьменних (віком від 9 років) налічувалось понад 12,4 млн.¹. Виходячи з такого незавидного становища, РНК УСРР у травні 1921 р. прийняв постанову “Про боротьбу з неписьменністю”, згідно з якою “все населення Республіки у віці від 8 до 50 років, що не вмє читати або писати, повинно навчитись грамоті українською, російською або іншою мовою по бажанню...”². Для участі в ліквідації неписьменності залучались партійні, комсомольські та профспілкові організації, жінвідділи.

У ході ліквідації неписьменності поставало питання: якою мовою навчати? До 1923 року, коли національна політика КП(б)У характеризувалась теорією “боротьби між двома культурами”, в якій “вищій”, “пролетарській” російській культурі надавалась перевага за рахунок “нижчої”, “селянської” культури українців, російська мова була переважаючою в містах України. Після 1923 року школи по ліквідації неписьменності (лікпункти) стали частиною українізаційної кампанії, оскільки декретом РНК від 27 липня 1923 року “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ” передбачалось обов'язкове навчання рідною мовою учнів в усіх політосвітніх закладах, у тому числі й лікпунктах і школах для напівписьменних³.

Розпочалась також українізація профспілкових лікпунктів.

Гостро стояло питання про ліквідацію неписьменності на ІІ Всеукраїнському з'їзді профспілок у листопаді 1924 року. На цей період кількість неписьменних членів профспілок становила 117 тис. чоловік (у 1920 році було 605 тис.)⁴. Однак, потрібно зауважити, що на питанні ліквідації неписьменності українською мовою в містах не акцентувалось, на відміну від реалізації цього питання у сільській місцевості. Це знайшло своє відображення і в резолюціях з'їзду, де увага приділялася лише українізації сільських лікпунктів і веденні навчання мовами національних меншин у тих місцях, де вони переважали⁵.

Через рік ставлення профспілок значно змінилось. Так, в обіжньому листі Всеукраїнської Ради профспілок (ВУРПС) до центральних правлінь, окружних бюро і окрфілій спілок від 20 жовтня 1925 р. наголошувалось: “Необхідно відвести якнайбільше уваги мові лікнепу..., необхідно доставити змогу кожній групі учнів навчатись своєю рідною мовою”⁶.

Слід відзначити, що перехід лікпунктів на навчання українською мовою мав полегшити процес навчання для українців, оскільки ліквідувати неписьменність рідною мовою було значно легше, ніж мовою, хоч і близькою, але не рідною. Це якоюсь мірою диктувалось й ідеологічними міркуваннями: обсяг засобів впливу на письменну людину значно розширювався, і тому українізація лікпунктів певним чином полегшувала завдання формування нового типу особистості “будівника комунізму”. Письменного населення вимагало і швидке індустріальне будівництво в другій половині 20-х років.

Однак на практиці українізація профспілкових лікпунктів значно відставала від українізації лікпунктів у всеукраїнському масштабі: якщо серед членів профспілок українською мовою ліквідували неписьменність лише 33,4%, то в Україні загальна кількість українізованих лікпунктів на 1 січня 1926 року становила 80%, а тих, що вели свою роботу російською мовою – 17% і кількома – 3%⁷.

Причиною низького проценту українізації профспілкових лікпунктів була не лише пасивна позиція профспілок, але більшою мірою те, що вони обслуговували переважно міське населення, тоді як значну частину загальної кількості українізованих лікпунктів становило сільське, в яких навчання здійснювалось здебільшого українською мовою.

Питання про українізацію профспілкової мережі з ліквідації неписьменності особливо загострилось у другій половині 20-х років, у зв'язку з приходом у промисловість нових кадрів робітників, які здебільшого були вихідцями з села, тобто переважно українцями. Навчання серед них повинно було вестися українською мовою. На це профспілкове керівництво націлювало низові профспілкові організації. Зокрема, у резолюції пленуму профспілки металістів (літо 1929 р.) було зафіксовано: “Надаючи великої ваги питанню ліквідації неписьменності українською мовою та мовами нацменів, пленум загострює увагу організацій на переведення відповідної роз'яснюючої роботи у цій галузі”⁸. На 1930 рік українською мовою вже проводили навчання 52,9% шкіл по ліквідації неписьменності, російською – 45,5%, єврейською – 1,1%, іншими мовами – 0,5% шкіл⁹. З урахуванням, що українці на листопад 1929 року становили 57,2% всіх членів спілок, це було значне досягнення.

Ще більш ефективною була діяльність профспілок в українізації загальноосвітньої школи. Це, в першу чергу, було пов'язано з тим, що в цій сфері фактично була залучена лише одна спілка працівників освіти (Робос), тоді як у роботі з ліквідації неписьменності брали участь усі профспілки. Спілка працівників освіти, на відміну від більшості профспілок, відзначалась своїм українізаційним спрямуванням. Її ставлення до українізації знайшло своє відображення у виступі голови Всеукраїнського комітету (ВУКу) цієї профспілки Тарана: “Ми як спілка повинні немилосердно боротись з кожним викривленням національної політики в нашому середовищі, насамперед через виховання освітянських мас, не зупиняючись і перед засобами організаційними. Не затушковання, а викриття та боротьба з цими явищами, активна допомога державі та партії з боку профспілкових організацій у справі проведення українізації...”¹⁰.

Внесок профспілки Робос найкраще можна оцінити в контексті труднощів, які доводилося

долати на шляху українізації шкіл. Однією з найважливіших проблем була нестача вчителів. Щоб задовольнити основні навчальні потреби, потрібно було, за оцінками 1923 року, 100 тис. учителів, тоді як їх налічувалось лише 45 тис.¹¹. Особливо не вистачало їх у русифікованих промислових районах. Тому, щоб укомплектувати штати, учителів направляли з Правобережжя та Лівобережжя. Робота в цьому напрямку здійснювалась за участю профспілки Робос. Дана профспілка також мобілізувала учителів для роботи серед українського населення в інших республіках. Зокрема, на 1930 рік у Казахстані перебувало 364 чол., членів спілки Робос УСРР, переважна більшість з них була технічними працівниками¹².

Профспілка працівників освіти безпосередньо займалась також перепідготовкою і навчанням російськомовних учителів, щоб вони могли поповнити персонал для шкіл з українською мовою навчання. Це знаходило своє відображення і в розпорядженнях Центрального правління спілки¹³ та розглядалось на II пленумі ЦП Робос, що відбувся 22 – 26 квітня 1925 року¹⁴. Профспілка Робос брала участь і в організації навчання українській мові для працюючих вчителів, які не були охоплені спеціальними курсами¹⁵. Слід також зауважити, що до спілки звертались за допомогою й викладачі, які не знали української мови і повинні були пройти перевірку. Свідченням цього є приклад з вчителями в м.Харкові, де вони, звернувшись до ВУКу Робос, заявили, що не можуть йти на перевірку з українознавства і вимагали продовження терміну не менш ніж на рік¹⁶.

У багатьох випадках викладачі, члени профспілки Робос, виявляли більшу активність у національно-культурній сфері, ніж це допускалось партією і профспілками, і отримували ярлики націоналістів. Прикладом може бути випадок із одним викладачем з Донбасу, який, щоб зняти це звинувачення, перестав не тільки викладати українську мову, але розмовляти нею¹⁷. Отже, в українізації російський більшовицький уряд не був зацікавлений, він пішов на це тільки з метою радянської українізації українського суспільства.

Говорячи про активну діяльність профспілки Робос у здійсненні українізації у сфері освіти, слід відзначити, що цього не можна сказати про інші спілки і навіть про керівництво Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС). Так, на квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р.

А.Ф.Радченко (пізніше – голова ВУРПС) заявив, що направлені з Полтавщини і Волині на Донбас українські вчителі є “чистими петлюрівцями”¹⁸, а тодішній голова ВУРПС Ф.Я.Угаров назвав петлюрівцями і денікінцями більшу частину делегатів з’їзду Робос, відзначивши, що комуністи виявились на ньому у меншості¹⁹.

У 20-х роках у сфері українізації освіти було досягнуто значних успіхів. Так, у 1925 – 1926 навчальному році українською мовою вело навчання 79,1% трудових шкіл і 7,1% двома – українською і російською мовами²⁰. Це було певне досягнення, враховуючи ту спадщину у сфері функціонування українських шкіл, яка була отримана від царизму. На 1929 рік україномовні школи будуть відвідувати більш ніж 97% всіх українських учнів; в україномовних класах буде вчитись майже чверть російських і єврейських дітей (на 1927 рік)²¹, оскільки знання української мови було необхідною умовою для вступу на державну службу.

Впродовж 20-х років певна увага профспілками була приділена українізації робітфаків, технікумів й інститутів. У сфері освіти стояли кілька проблем, які належало вирішити: вища освіта повинна бути демократизована як в соціальному, так і в національному відношеннях, оскільки впродовж століть вона була прерогативою неукраїнської еліти; її потрібно було українізувати як за формою, так і за змістом, імперська гіперцентралізація вузів в Москві і Ленінграді повинна бути виправлена, і створена мережа вузів в Україні²².

Необхідно відзначити, що профспілки взяли участь у вирішенні проблеми формування кадрів української інтелігенції з самого початку проведення українізаційних заходів. Їхні представники входили в комісії Укрголовосу по комплектуванню робітфаків і вузів. В робітфаках в основному навчались студенти, які були направлені на навчання за путівками професійних спілок. Перше поповнення інститутам і технікумам робітфаки дали в 1923 році, а в 1925-26 навчальному році випускники робітфаків склали 29,2%, в технічних вузах – дві третини всіх зарахованих²³.

При направленні на навчання у робітфаки профспілками враховувався і національний склад. Так, у 1923 році по місту Харкову було набрано 735 чоловік, серед яких 371 були українцями. Найбільше число з них припадало на сільськогосподарський ІНО²⁴.

Профспілки проводили набір студентів також у вузи й технікуми. Певним чином комплектування зверху давало деякі пільги українському сільському елементу і гальмувало міський дрібнобуржуазний, переважно російський, який мав значно вищий рівень освіти і міг би легко конкурувати з українським. Таким чином, завдячуючи певною мірою і профспілкам, “організаційна воля партії знайшла своє здійснення”²⁵, як було зазначено в доповіді другого секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда на III пленумі ЦК КП(б)У 1923 року.

Студенти, які вступали у вузи, спочатку залишались членами профспілок, що направили їх на навчання. У жовтні 1922 року, з метою посилення профспілкової роботи у вузах за вказівкою ЦК РКП(б) ВЦРПС розробила “Положення про організації пролетарського студентства у вищій школі”²⁶, і вже на весну 1923 року профорганізації об’єднували близько 20 – 30% студентів України, в 1925 році до 60%, а в 1927 – 1928 навчальному році – до 80%²⁷ студентів великих вузівських центрів України.

Для керівництва профспілковими студентськими організаціями до весни 1924 року в основних вузівських центрах при губернських радах профспілок були утворені губернські студентські бюро. У березні 1924 року розпочало діяльність Центральне бюро пролетарського студентства (ЦБ ПС) УСРР при Укрбюро ВЦРПС²⁸, яке мало своє представництво в органах Укрголовосу.

Слід відзначити, що в першій половині 20-х років студентські профорганізації стосовно проведення українізації вузів займали досить пасивну позицію. Їхня увага до цієї сфери посилювалась лише в другій половині 20-х років. У кінці 1924 року РНК УСРР ухвалив постанову “Про українізацію навчальних закладів і наукових установ”. Наркомосу було доручено розробити п’ятирічний план реалізації цього завдання.

З метою сприяння проведенню українізації вузів, партійні органи підключили до цієї ділянки профспілкові організації викладачів і студентів. Однак, потрібно відзначити, що вузівські спілки більше діяли на словах, ніж на ділі. Відбувалися засідання, приймалися чергові рішення про сприяння проведенню національно-культурної політики, і на цьому справа часто завершувалась. Особливо це стосувалося профорганізацій, що об’єднували викладачів – представників переважно російської культури.

Дещо кращою була ситуація у студентських профспілках. Це пояснюється тим, що серед студентів було багато вихідців з села, які бажали, щоб навчання велося їхньою рідною мовою. Але й тут часто зустрічались перепони через те, що росіяни й євреї, які були переважно російськомовними, становили значний відсоток студентства і не бажали навчатись українською мовою. В активізації діяльності окремих студентських профорганізацій, брали участь Центральне бюро пролетарського студентства (ЦБ ПС) і ВУРПС. Обіжник ЦБ ПС від 7 травня 1925 року показує, які завдання ставило ЦБ ПС перед студентськими профорганізаціями для проведення трьохмісячника української культури. Сюди входили: перевірка стану українізації вузів; влаштування художньо-літературних вечорів, лекцій; проведення змагань з іншими вузами за 100% українізацію; постачання книгозбірень українською літературою; викриття хиб та небажаних явищ в українізаційній роботі²⁹.

Не обминала національно-культурну діяльність профорганізацій і ВУРПС, як було зазначено вище. Зокрема, постанова президії ВУРПС від 10 квітня 1928 року зафіксувала наступні завдання: “Підсилити роботу профстудорганізацій у справі наближення до загальних завдань, що мають на свій початок розвиток української культури, українізації окремих вузів, вивчення української культури, підготовки кадрів пролетарських спеціалістів, здатних опанувати цю культуру, перевод всієї профстудроботи на українську мову та ін.”³⁰.

Профспілкові студентські організації, націлювали студентство не лише на засвоєння української мови, але й на ознайомлення з українською культурою, історією України (в комуністичній інтерпретації). Разом з тим, вони спрямовували своїх членів на боротьбу проти тієї професури, яка не бажала переходити на викладання українською мовою. Однак, слід зауважити, що профстудорганізації виступали за українізацію лише в тих рамках, яких вимагала партія, і боролись проти так званої “нерадянської українізації”,

що знайшло своє відображення в одному з обіжників ПБ ПС, який вимагав “повести рішучу боротьбу... проти шовіністичних українських елементів, які, прикриваючись, вимагали радянської класової українізації, намагаються поширювати стару петлюрівську ідеологію”³¹, що ще раз свідчить про те, що уряд проводив “радянизацію” кадрів перш за все.

Роботу серед викладачів вузів у сфері сприяння українізаційним заходам проводила спілка Робос і Секція наукових працівників (СНП), що була організована в 1921 році у складі цієї спілки³². Однак проводити українізаційну роботу серед викладачів було значно важче ніж серед студентів, оскільки переважна більшість їх була росіянами та євреями, твердо переконаними у “неповноцінності” української мови та культури. Справа могла покращитись лише з приходом нового покоління викладачів, вихованих у належному ставленні до українських культурних надбань.

Не дивлячись на високий відсоток представників російської культури у складі СНП, вона все ж таки проводила певну українізаційну роботу. Зокрема, при Вінницькій СНП була створена перша комісія української мови, що мала своєю метою поширення наукових знань серед населення рідною мовою. Аналогічні комісії діяли майже при всіх секціях³³.

Необхідно відзначити, що освітяни – члени спілок, незважаючи на їх неоднозначне ставлення до українізаційної програми, здебільшого не займали активної позиції ні в бік заперечення офіційної політики, ні в бік проведення активних українізаційних заходів. Щодо першої частини, то відомі антиукраїнізаційні виступи та дії лише небагатьох українофобів (все ж таки українізація була державною політикою). Однак не було масовим явищем і активна участь освітян і освітянських профспілкових організацій в національно-культурній сфері, особливо в русифікованих районах, де за подібні дії могли приклеїти ярлик “націоналіста”. Більшість займала вичікувальну позицію, таким чином пристосовуючись до “нового курсу”.

¹Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К., 1963. – С. 47.

²Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – №9. – Ст. 254.

³Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – №9. – Ст. 254.

⁴Второй съезд профсоюзов Украины. 3–8 ноября 1924 г.: Стеногр. отчет. – Х., 1924. – С. 17.

Там само. – С. 196, 206.

⁶Центральний державний архів вищих органів влади і управління(далі – ЦДАВО) України. – Ф. 2717, оп. 1, спр. 148, арк. 77.

⁷Центральний державний архів громадських

об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2249, арк. 43.

⁸ЦДАВО України. – Ф. 2595, оп. 1, спр. 3395, арк. 19.

⁹Потапчик М. Профспілки в боротьбі з неписьменністю. – Х., 1930. – С. 21.

¹⁰Народний учитель. – 1929. – 10 квіт.

¹¹Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.–К., 1997.–С.120.

¹²ЦДАВО України.–Ф. 166, оп. 9, спр. 779, арк. 67.

¹³Під прапором культурної революції. – 1929. – 15 жовт.

¹⁴Робітник освіти. – 1925. – №5. – С. 5–8.

¹⁵Під прапором культурної революції. – 1929. – 15 жовт.

¹⁶ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2253, арк. 13.

¹⁷Там само. – Спр. 2894, арк. 48.

¹⁸Там само. – Оп. 1, спр. 160, арк. 56.

¹⁹Там само. – Арк. 55.

²⁰Там само. – Оп. 20, спр. 2251, арк. 48.

²¹Кравченко Б. Вказ. праця. – С. 121.

²²Там само. – С. 122.

²³Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 232.

²⁴Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – №7 – 8. – С. 5.

²⁵Там само.

²⁶Вища школа Української РСР. – Ч. 1. – К., 1967. – С. 100.

²⁷Відчит Центрального бюро пролетарського студентства ВУРПС: До II Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства. – Х., 1929. – С. 11.

²⁸Коммунист. – 1924. – 29 март.

²⁹Довідник українського профробітника: Зб. провідних директив і постанов всеукраїнських міжспілкових з'їздів і нарад. – Х., 1929. – С. 322–323.

³⁰Там само. – С. 315.

³¹Там само. – С. 322.

³²Вища школа Української РСР. – Ч. 1. – К., 1967. – С. 107.

³³Масненко В.В. Секції наукових працівників при профспілці “Робос” за умов радянського режиму 20-х років//90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук.конф. “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”. – К., 1996. – С. 122.

Анатолій МИРОНЧУК

Київ

ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО АВТОНОМІЗМУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ: стан історіографічної розробки

В другій половині ХVІІІ ст. центром політичного, економічного та культурного життя стає Гетьманщина. Вона була автономним, але не самостійним політичним утворенням. Як частина Російської імперії вона існувала в рамках держави, яка для багатьох українців була відносно новим політичним середовищем і тепер українці, за влучним виразом О.Субтельного, вимушені були змагатися з суворими правителями міцніючої Росії¹.

Відтак основним питанням політичного життя України ХVІІІ ст. стає тривала боротьба імперського централізму Росії з українським прагненням до автономії.

В другій половині ХVІІІ ст., в добу реальної боротьби за національні права серед різних верств населення зростала національна свідо-

мість. В тяжкій, здавалося, в безнадійній ситуації, яка створилась в Україні, залишилась одна сила, “яка рятувала український народ від денационалізації й перетворення в рабів окупантів”². Цією силою була національна свідомість.

Головним провідником національної боротьби стала еліта України, її старшина. Увесь комплекс, за який проводилася боротьба, який треба було боронити, називалися одним словом – вольності.

В другій половині ХVІІІ ст. в Україні відбувався процес формування української нації. Створювалась українська інтелігенція – носій національної свідомості. З цими явищами пов'язане й виникнення національного руху та поширення автономістичних ідей та тенденцій.

Ліберальні кола України того періоду